

ARAB TILI: TARIXIY EVOLYUTSIYA, LAHJALAR DINAMIKASI VA MADANIY IFODA UNIVERSALLIGI

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2025-27-251-262>

Roziqov Damirbek

JIDU, Xalqaro huquq fakulteti talabasi

damirbe25@gmail.com

Ilmiy rahbar: **Abdupattaxov Jaxongir**

Sharq tillari kafedrasi katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqola arab tilining tarixiy shakllanishi, tarqalishi va bugungi kundagi ijtimoiy-madaniy ahamiyatini yoritishga bag'ishlangan. Unda arab tilining VII asrgacha bo'lgan mintaqaviy holati, islom fathlari natijasida keng hududlarga yoyilishi va mahalliy tillarni bosqichma-bosqich siqib chiqarish jarayoni tahlil qilinadi. Arab tilining somiy tillar oilasidagi o'rni, klassik va zamonaviy adabiy arab tili hamda so'zlashuv lahjalari o'rtasidagi diglossiya hodisasi batafsil tushuntiriladi. Shuningdek, arab tilining boshqa tillarga ko'rsatgan leksik va madaniy ta'siri, lahjalarning geografik tasnifi, Malta tili kabi alohida tarmoqlar va qibtiy tilining tarixiy rivoji haqida ma'lumot beriladi. Ishda arab yozuvi va xattotlik uslublari (kufiy, nasx, suls, nasta'liq, riq'a, devoniy) ham yoritilib, arab tilining diniy, ilmiy va madaniy merosdagi markaziy o'rni asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: Arab tili, somiy tillar, diglossiya, klassik arab tili, zamonaviy standart arab tili, arab lahjalari, islom madaniyati, til va din, arab yozuvi, xattotlik, qibtiy tili, til ta'siri, madaniy meros

Аннотация: Данная статья посвящена историческому формированию, распространению и социокультурному значению арабского языка в наши дни. В ней анализируется региональный статус арабского языка в VII веке, его распространение на обширных территориях в результате исламских завоеваний и процесс постепенного подавления местных языков. Подробно объясняется место арабского языка в семитской языковой семье, феномен диглоссии между классическим и современным литературным арабским языком и разговорными диалектами. Кроме того, представлена информация о лексическом и культурном влиянии арабского языка на другие языки, географической классификации диалектов, отдельных ветвях, таких как мальтийский, и историческом развитии коптского языка. В работе также

освещаются стили арабского письма и каллиграфии (куфический, насх, сулс, насталик, рика, дивани), обосновывающие центральное место арабского языка в религиозном, научном и культурном наследии.

Ключевые слова: *арабский язык, саамские языки, диглоссия, классический арабский язык, современный стандартный арабский язык, арабские диалекты, исламская культура, язык и религия, арабская письменность, каллиграфия, коптский язык, языковое влияние, культурное наследие*

Abstract: *This article examines the historical formation, dissemination, and sociocultural significance of the Arabic language today. It analyzes the regional status of Arabic in the 7th century, its spread across vast territories as a result of the Islamic conquests, and the gradual suppression of local languages. It explains in detail the place of Arabic within the Semitic language family, the phenomenon of diglossia between classical and modern literary Arabic, and the spoken dialects. It also presents information on the lexical and cultural influence of Arabic on other languages, the geographical classification of dialects, individual branches such as Maltese, and the historical development of Coptic. The work also highlights the styles of Arabic script and calligraphy (Kufic, Naskh, Thuls, Nasta'liq, Riqq', and Diwani), which underpin the centrality of Arabic in religious, scientific, and cultural heritage.*

Keywords: *Arabic language, Sami languages, diglossia, Classical Arabic, Modern Standard Arabic, Arabic dialects, Islamic culture, language and religion, Arabic script, calligraphy, Coptic language, linguistic influence, cultural heritage*

KIRISH

Arab tili VII asr boshlarida Arabiston yarimorolida cheklangan kichik til bo'lgan. Shu davrda Furot daryosining g'arbida keng tarqalgan til – oromiyning bir lahjasi bo'lgan suryoniy tili, shimolda esa Yunon va Lotin tillari Vizantiya hukmron sinfi tomonidan ishlatilgan. Faqat 630 yilda Vizantiya imperatori Herakliy Lotin tilini rasmiy til sifatida Yunon tili bilan almashtirgan. Furotning sharqida esa hozirgi Iroq hududida oromiy, suryoniy yoki ossuriya lahjalarida keng tarqalgan edi, hukmdorlar orasida esa fors tili va ba'zi Yunon tili ishlatilgan. Shu bilan birga, arab istilochilari tezda o'z tilini tarqatib, mahalliy tillarni almashtirdi. Arab tili nafaqat mintaqaviy aloqaning vositasi, balki bugungi kunda arab dunyosida birlik va o'zlikni shakllantirishda muhim omil sifatida rol o'ynaydi. Diniy meros bilan birga til, tarixan Islom madaniyatini rivojlantirish jarayonida markaziy ahamiyatga

ega boʻlgan. Arab tilining ifoda uslubi va maʼnosi, bir vaqtning oʻzida, arab xususiyatining ajralmas qismi boʻlib kelgan.

Edward V. Badolato 1980 yilda yozgan «Learning to Think like an Arab Muslim» esseysida arablar arab tiliga katta eʼtibor berishini va uning psixologik taʼsirining kuchli ekanligini taʼkidlaydi. Unga koʻra, arab nutqchilari tinglovchilar oldida tez-tez taʼkid va ustunlikka moyil boʻlib, soʻzlashuvda taʼsir kuchi bilan ajralib turadi. Shuningdek, Arab tili asosan Afro-Osiya somiy tillar oilasiga mansub boʻlib, markaziy somiy guruhga kiradi va yahudiya va oromiy tillari bilan yaqin aloqada boʻlgan. Klassik arab tili Qurʼon tilining va ilmiy, madaniy merosning vositasi sifatida saqlanib qolgan.

Bugungi kunda arab tili 27 ta sub-lahjalarga ega boʻlgan makrotil sifatida tasniflanadi va u Shimoliy Afrika va Yaqin Sharqning koʻplab lahjalari orqali keng tarqalgan. Arab dunyosida adabiy va zamonaviy standart arab tili doimiy ravishda oʻrganiladi, bu esa arab tilidagi diglossiya fenomenini, yaʼni rasmiy va lahja tillarining bir vaqtda ishlatilishini koʻrsatadi. Shu bilan birga, arab tili boshqa tillarga, xususan, fors, urdu, turk, hind, malay va hatto Yevropa tillariga soʻz boyligi va madaniy meros orqali sezilarli taʼsir koʻrsatgan. Arab tili va uning turli lahjalari, shuningdek, Islom dunyosi madaniyati va diniy amaliyotlari bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, u nafaqat arablar, balki musulmonlar va boshqa diniy guruhlar orasida ham til va madaniyatning markaziy vositasi hisoblanadi.

Asosiy qism. Arab tili tarixi va ahamiyati

Arab tili qadimdan oʻziga xos rivojlanish yoʻli bilan ajralib turadi. Arab tili tarixi 7-asrda Arabiston yarimorolida kichik hududiy til sifatida shakllanganidan boshlanadi. Dastlab, bu til faqat mahalliy qabilalar orasida muloqot vositasi sifatida ishlatilgan boʻlsa, keyinchalik u diniy va madaniy omil sifatida kengayib bordi. Arab istilochilari va savdogarlar orqali bu til boshqa hududlarga tarqaldi, shuningdek, mahalliy tillar bilan oʻzaro taʼsirga kirishdi. Natijada, Arab tili oʻz tarkibida yangi soʻzlar va iboralarni qabul qilib, boy va murakkab lugʻatga ega boʻldi.

Arab tilining ahamiyati nafaqat kommunikatsiya vositasi boʻlishida, balki u Arab dunyosida siyosiy va madaniy birlikni saqlashda ham namoyon boʻladi. Bugungi kunda Arab tili nafaqat 22 ta davlatda rasmiy til sifatida ishlatiladi, balki butun dunyoda millionlab odamlar tomonidan oʻqitiladi va oʻrganiladi. Shu bilan birga, til Islom dinining muqaddas matnlari, xususan Qurʼon, hadislar va diniy adabiyotlar orqali tarqalishi natijasida din bilan chambarchas bogʻliq boʻlgan. Arab tili diniy marosimlarda, ilmiy va madaniy muloqotlarda vositachi sifatida xizmat qiladi, shuningdek, oʻziga xos adabiy anʼanalarni shakllantiradi.

Tilning rivojlanishi va tarqalishida savdo-sotiq, siyosiy kengayish, madaniy almashinuv va bilim markazlarining roli katta bo'lgan. Masalan, Abbosiylar davrida Bag'dod va boshqa yirik shaharlar ilm-fan markazlariga aylangan, bu esa Arab tilining ilmiy terminologiyasini rivojlantirishga yordam bergan. Shu tariqa, Arab tili nafaqat kundalik muloqot tili, balki ilmiy, adabiy va diniy tilda ham mustahkam o'rin egallagan.

Arab tili shuningdek hududiy farqlarga ega bo'lib, dialektlar va shevalar shaklida ifodalanadi. Bu farqlar tilning mahalliy madaniyat va an'analarni saqlashga yordam beradi, shuningdek, global miqyosda Arab tilini o'rganayotganlar uchun qiziqarli va boy tajriba beradi. Umuman olganda, Arab tili tarixiy jarayonlar, siyosiy voqealar va madaniy rivojlanish orqali shakllangan, bugungi kunda esa u Arab dunyosining birligining, madaniy boyligining va ilmiy merosining muhim omilidir.

Zamonaviy arab tili

Til oilasi: Afroosiyoyiy – Somiy – G'arbiy somiy – Markaziy somiy – Arab

Jazoir, Bahrayn, Komor orollari, Chad, Jibuti, Misr, Eritreya, Iroq, Isroil, Iordaniya, Quvayt, Livan, Liviya, Mavritaniya, Marokash, Ummon, Qatar, Saudiya Arabistoni, Somali, Sudan, Suriya, Tunis, Birlashgan Arab Amirliklari (BAA), Yaman, Falastin Milliy Ma'muriyati (FMM), G'arbiy Sahara (SADR) kabi davlatlarning rasmiy tili hisoblanadi.

Afrika Ittifoqi (AU), Arab Ligasi (OIC), Birlashgan Millatlar Tashkiloti kabi xalqaro tashkilotlarda asosiy xalqaro til sifatida qo'llaniladi.

Tartibga soluvchi tashkilotlar:

- Misr: Qohiradagi Arab tili akademiyasi
- Suriya: Damashq Arab akademiyasi (eng qadimiysi)
- Iroq: Iroq fanlar akademiyasi
- Sudan: Xartumdagi Arab tili akademiyasi
- Marokash: Rabotdagi Arab tili akademiyasi (eng faoli)
- Iordaniya: Iordaniya Arab akademiyasi
- Liviya: Jamahiriya Arab tili akademiyasi
- Tunis: Bayt Al-Hikma fondi
- Isroil: Arab tili akademiyasi (arab bo'lmagan davlatdagi birinchi akademiya)

Arab tili (اللغة العربية *al-luġatu l-‘arabiyyah* yoki oddiygina عربي *‘arabī*) so'zlashuvchilar soni bo'yicha Somiy tillar oilasining eng yirik tirik a'zosidir. Markaziy somiy tillar qatoriga kiruvchi arab tili ibroniy va oromiy tillariga yaqin bo'lib, ildizlari umumiy Proto-Somiy ajdoddan kelib chiqqan. Shuningdek, ba'zi yunoncha ta'sirlar ham mavjud.

«Arab tili» atamasi bir xil aniqlik bilan yo adabiy tilga (*fushā*), yoki odatda «soʻzlashuv arab tili» deb ataladigan koʻplab mahalliy variantlarga tegishli boʻlishi mumkin. Arablar adabiy tilni standart til deb bilishadi va boshqa barcha variantlarga oddiy lahjalar sifatida qarashadi. Adabiy arab tili (اللغة العربية الفصحى, *al-lugatu l-ʿarabiyyatu l-fushā* – «eng balogʻatli arab tili») Shimoliy Afrika va Yaqin Sharqdagi hozirgi OAV tiliga ham, Qurʼon tiliga ham ishora qiladi. (Bu yerda OAVga aksariyat televideniye va radio, hamda deyarli barcha yozma materiallar, shu jumladan barcha kitoblar, gazetalar, jurnallar, har qanday hujjatlar va kichik bolalar uchun oʻqish alifbolari kiradi.)

"Soʻzlashuv" yoki "lahjaviy" arab tili Shimoliy Afrika va Yaqin Sharq boʻylab har kuni soʻzlashiladigan, Klassik arab tilidan kelib chiqqan koʻplab milliy yoki mintaqaviy variantlarga ishora qiladi, ular kundalik ogʻzaki tilni tashkil qiladi. Ular baʼzan bir-birini tushunib boʻlmaydigan darajada farq qiladi. Bu lahjalar odatda yozilmaydi, garchi ularning koʻpchiligi boʻyicha maʼlum miqdorda adabiyot (ayniqsa, pyesalar va sheʼriyat) mavjud. Ular koʻpincha norasmiy ogʻzaki OAVda, masalan, seriallar va tok-shoularda turli darajada qoʻllaniladi.

Adabiy yoki klassik arab tili barcha arab mamlakatlarining rasmiy tili boʻlib, maktablarda barcha bosqichlarda oʻqitiladigan yagona arab tili shaklidir. Arab tilining hozirgi zamondagi sotsiolingvistik holati diglossiya lingvistik fenomenining yorqin namunasidir – bu bir tilning ikkita alohida variantidan odatda turli ijtimoiy vaziyatlarda foydalanishdir. Arab tilida har qanday millatga mansub maʼlumotli arablar ham oʻzlarining mahalliy lahjasida, ham maktabda oʻrgatilgan adabiy tilda (turlicha darajada) gaplasha oladilar. Bu diglossik holat kod almashinishni osonlashtiradi, bunda soʻzlovchi ikki til variantlari oʻrtasida, baʼzan hatto bir jumlada ham, bexabar holda u yoqdan bu yoqqa oʻtadi. Agar turli millatlarga mansub yuqori maʼlumotli arablar suhbatlashib, oʻz lahjalarini oʻzaro tushunish qiyin boʻlsa (masalan, marokashlik livanlik bilan gaplashganda), ikkalasi ham muloqot uchun adabiy arab tiliga oʻta olishlari kerak.

Boshqa tillar singari, adabiy arab tili ham rivojlanishda davom etmoqda va Klassik arab tili (ayniqsa islomdan oldingi davrdan Abbosiylar davrigacha, shu jumladan Qurʼon arabchasi) bilan bugungi kunda qoʻllaniladigan Hozirgi zamon standart arab tili oʻrtasidagi farqni ajratish mumkin. Klassik arab tili normativ hisoblanadi; zamonaviy mualliflar Klassik grammatikachilar (Siybavayh kabi) tomonidan belgilangan sintaktik va grammatik normalarga rioya qilishga, shuningdek, Klassik lugʻatlarda (Lison al-Arab kabi) aniqlangan lugʻat boyligidan foydalanishga harakat qilishadi (turlicha muvaffaqiyat bilan). Biroq, zamonaviylik talablari koʻplab yangi atamalarni qabul qilishga olib keldi, ular Klassik muallifga sirli tuyulgan boʻlar edi, xoh boshqa tillardan olingan boʻlsin (masalan, فيلم *film*),

xoh mavjud leksik resurslardan yasalgan bo'lsin (masalan, هاتف *hātif* »telefon» < «chaqiruvchi»).

Arab tilining boshqa tillarga ta'siri

Arab tilining ta'sir kuchi islom madaniyati yoki islom fiqhi tamoyillariga asoslangan boshqaruv ostida bo'lgan mamlakatlarda ko'proq seziladi. Arab tili barbar, kurd, fors, suaxili, urdu, hindiy (ayniqsa, og'zaki varianti), bengal, turk, malay va indonez tillari kabi turli tillar uchun, shuningdek, ushbu tillarda so'zlashiladigan mamlakatlardagi boshqa tillar uchun asosiy so'z manbai hisoblanadi. Masalan, «kitob» ma'nosini bildiruvchi arabcha so'z */kita:b/* sanab o'tilgan barcha tillarda qo'llaniladi, faqat malay va indonez tillarida (bu yerda u aynan «diniy kitob» degan ma'noni anglatadi).

Bundan tashqari, ispan va portugal tillarida juda ko'p arabcha o'zlashma so'zlar mavjud. Maltiy va kinubi kabi boshqa tillar shunchaki lug'at yoki grammatika qoidalarini o'zlashtirish o'rniga, arab tilidan kelib chiqqan. O'zlashtirilgan atamalar diniy terminologiyadan (masalan, barbarcha *tazallit* »namoz» < *salat*), akademik atamalardan (masalan, uyg'urcha *mentiq* » mantiq»), iqtisodiy buyumlardan (masalan, inglizcha «sugar» – shakar) to'ldiruvchi so'zlarga (masalan, ispancha *fulano* »falonchi») va kundalik bog'lovchilargacha (masalan, urducha *lekin* » ammo») farq qiladi. Aksariyat barbar variantlari (kabyle kabi), suaxili tili bilan birga, ba'zi raqamlarni arab tilidan o'zlashtirgan. Butun dunyodagi musulmonlar tomonidan qo'llaniladigan aksariyat diniy atamalar arab tilidan to'g'ridan-to'g'ri o'zlashmalardir, masalan, *salat* »namoz» va *imam* »namoz rahbari».

Arab dunyosi bilan bevosita aloqada bo'lmagan tillarda arabcha o'zlashma so'zlar ko'pincha arab tilidan to'g'ridan-to'g'ri o'tish o'rniga, boshqa tillar orqali vositachilik qiladi; masalan, urdu tilidagi ko'pgina arabcha o'zlashma so'zlar fors tili orqali, xausa tilidagi ko'plab eski arabcha o'zlashma so'zlar esa kanuri tilidan o'zlashtirilgan.

Boshqa Yevropa tillari singari, ko'plab inglizcha so'zlar ham arab tilidan kelib chiqqan, ko'pincha boshqa Yevropa tillari, xususan, ispan, portugal va italyan tillari orqali. Ular orasida keng qo'llaniladigan «sugar» (sukkar), «cotton» (qutn) va «magazine» (maxozin) kabi so'zlar bor. Arab tilidan kelib chiqqanligi yaqqolroq taniladigan inglizcha so'zlar qatoriga «algebra», «alcohol», «alchemy», «alkali» va «zenith» kiradi. Kundalik foydalanishdagi ba'zi so'zlar, masalan, «intention» (niyat) va «information» (axborot), dastlab arab falsafiy atamalarining kalkalari (nusxa-tarjimalari) bo'lgan.

Lahjalar va ularning tarmoqlari

«Soʻzlashuv arab tili» – bu butun Arab dunyosi boʻylab xalq gapiradigan jonli tillar yoki lahjalarning umumiy nomi boʻlib, ular yuqorida taʼkidlanganidek, adabiy tildan tubdan farq qiladi. Asosiy lahjaviy boʻlinish Shimoliy Afrika va Yaqin Sharq lahjalari oʻrtasida, shuningdek, oʻtroq aholi lahjalari va ancha konservativ (aslicha saqlangan) badaviy lahjalari oʻrtasida kuzatiladi.

Ayrim lahjalarda soʻzlashuvchilar boshqa bir lahja egalari bilan muloqot qila olmaydilar. Xususan, Yaqin Sharq aholisi odatda bir-birlarini tushuna olsalar-da, Shimoliy afrikaliklarni tushunishda koʻpincha qiyinchilikka duch kelishadi (lekin aksincha emas, chunki Yaqin Sharq, ayniqsa, Misr filmlari va ommaviy axborot vositalari Shimoliy Afrikada juda mashhur). Lahjalar oʻrtasidagi farqlanishga taʼsir qiluvchi omillardan biri – shu hududlarda ilgari soʻzlashilgan qadimiy tillarning taʼsiridir. Bu tillar koʻplab yangi soʻzlarni taqdim etgan, baʼzan esa talaffuz yoki soʻz tartibiga ham taʼsir qilgan. Biroq, koʻplab lahjalar uchun ancha muhim omil (xuddi roman tillarida boʻlgani kabi) turli xil klassik shakllarning saqlanib qolishi yoki maʼnosining oʻzgarishidir. Masalan, iroqcha *aku*, levantcha *fih* va shimoliy afrikacha *kayən* soʻzlarining barchasi «bor» (mavjud) degan maʼnoni anglatadi va ularning hammasi klassik arabcha shakllardan (*yakūn*, *fīhi*, *kāʾin*) kelib chiqqan boʻlsa-da, hozirda talaffuzi juda turlichadir.

Asosiy guruhlar:

• **Misr arabchasi (مصري):** Misrda qariyb 76 million kishi soʻzlashadi. Misr filmlari va koʻrsatuvlarining ommaviyligi tufayli eng keng tushuniladigan variant hisoblanadi.

• **Magʻrib arabchasi (مغربي):** Jazoir, Marokash, Tunis, Malta va Gʻarbiy Liviya lahjalari. Marokash va Jazoir lahjalarining har birida taxminan 20 milliondan ortiq kishi soʻzlashadi.

• **Levant arabchasi (شامي):** Gʻarbiy Suriya, Livan, Falastin, Gʻarbiy Iordaniya va Kipr maronit arabchasi.

• **Iroq arabchasi (عراقي):** (Xuziston arabchasi) – janubdagi koʻproq arabiy xususiyatga ega «gilit» lahjalari va shimoliy shaharlardagi konservativ «qeltu» lahjalari oʻrtasida sezilarli farqlar mavjud.

• **Sharqiy Arabiston arabchasi (بحراني):** Sharqiy Saudiya Arabistoni, Gʻarbiy Iroq, Sharqiy Suriya, Iordaniya va Ummonning ayrim qismlari.

• **Koʻrfaz arabchasi (خليجي):** Bahrayn, Saudiyaning Sharqiy viloyati, Quvayt, BAA, Qatar va Ummon.

Boshqa variantlar:

• **Hassoni (حساني):** Mavritaniya va Gʻarbiy Sahara.

• **Sudan arabchasi (سوداني):** Chadgacha boʻlgan lahjalar zanjiriga kiradi.

- **Hijoz arabchasi (حجازي):** Saudiya Arabistonining gʻarbiy qirgʻoqlari, Shimoliy Saudiya, Sharqiy Iordaniya va Gʻarbiy Iroq.
- **Najd arabchasi (نجدى):** Markaziy Saudiya Arabistonining Najd mintaqasi.
- **Yaman arabchasi (يمني):** Yamandan Saudiya Arabistonining janubigacha.
- **Andalus arabchasi (أندلسي):** XVII asrgacha Pireney yarim orolida qoʻllanilgan.
- **Sitsiliya arabchasi (سقلّي):** XIV asrgacha Sitsiliya va Janubiy Italiyada qoʻllanilgan.

Malta tili: Oʻrta yer dengizidagi Malta orolida soʻzlashiladigan bu til mustaqil adabiy meʼyorlarga ega boʻlgan, toʻliq alohida til sifatida shakllangan yagona arabiy tarmoqdir. Malta tili fonologiyasini hisobga olmaganda, Tunis arabchasining shahar lahjalariga juda oʻxshash. Biroq, tarix davomida bu til italyan, sitsiliyan va ingliz tillaridan koʻplab oʻzlashma soʻzlar, fonetik xususiyatlar va hatto grammatik qoliplarni qabul qilgan. Shuningdek, u lotin alifbosida yoziladigan yagona somiy tildir.

Qibtiy (kopt) tilining tarixi

I.Taʼrif

Qibtiy tili – bu qadimgi Misr yozma tilining soʻnggi bosqichiga berilgan nomdir. Aslida, «qibtiy» atamasini tildan koʻra koʻproq yozuv tizimiga (skriptga) nisbatan qoʻllash toʻgʻriroq boʻladi. Garchi bu yozuv miloddan avvalgi II asrdayoq kirib kelgan boʻlsa-da, odatda u milodiy birinchi asrdan hozirgi kungacha boʻlgan Misr tili yozuviga nisbatan qoʻllaniladi.

II.Qibtiy tiligacha boʻlgan Misr tilining qisqacha tarixi

Qadimgi misrliklar bundan 60 asr muqaddam oʻzlarining ogʻzaki tillarini qayd etish uchun yozuv tizimini ixtiro qilganlar. Uning birinchi qoʻllanilishi taqvim bilan bogʻliq boʻlgan koʻrinadi. Tizim dastlab har bir soʻzga alohida ramz berishdan boshlangan boʻlib, bu ramzlar **ieroglif** deb atalgan. Albatta, bu usul boy soʻz boyligi tufayli cheksiz miqdordagi ramzlarni talab qilgani uchun inqirozga mahkum edi.

Shu sababli, misrliklar baʼzi ierogliflarni olib, ularga tovush qiymatini berdilar. Bu tovushlar birlashib, ogʻzaki soʻzni hosil qilar edi. Bunday belgilarning tovush qiymati asosan oʻsha belgi dastlabki bosqichda ifodalagan soʻzning talaffuziga bogʻliq edi. Masalan, ogʻizni ifodalovchi va «ro» deb talaffuz qilinadigan ieroglif yangi tizimda «r» tovushiga aylandi. Taxminan 130 ta ieroglif tovushli belgilar sifatida aniqlangan. Ularning baʼzilari bitta tovushni, boshqalari ikki yoki uch tovushli birikmani ifodalagan.

Soʻzning maʼnosini boyitish yoki gʻoyani ifodalash uchun yana koʻplab ierogliflar qoʻshilgan. Bular odatda »**ideogrammalar**« deb ataladi va ular yordamida aniqlangan ierogliflar soni 4000 tadan oshgan. Xalq orasida «ieroglif

yozuvi» deb ataladigan bu skript ham go`zal chizilgan, ham rang-barang bo`yalgan edi. Undan Misr obidalaridagi bitiklarda, shuningdek, papirusdagi turli yozma matnlarda foydalanilgan.

Ieroglif yozuvi rivojlanishi bilan bir qatorda ikkinchi bir yozuv turi ham paydo bo`ldi. Bu yozuv badiiy va ba`zan murakkab bo`lgan ierogliflarning soddalashtirilgan shakli edi. U dastlab ibodatxona qaydlarini yuritish uchun ruhoniylar tomonidan ixtiro qilingan, keyinchalik esa bilimli ruhoniylerden ta`lim olgan davlat xizmatchilari uchun davlat ishlarini yozib borish vositasiga aylangan. Yozuvning ruhoniylar bilan bog`liqligi sababli unga »**iyeratik**« (ruhoniylar yozuvi) nomi berilgan. Bu yozuvda ham o`sha belgilar ishlatilgan, ammo soddaroq shaklda chizilgan. Ushbu yozuvda ierogliflardagi kabi ko`p miqdorda ideogrammlar bo`lgani haqida ma`lumotlar yo`q.

Davlat inqirozga yuz tutishi bilan bunday og`ir yozuv usulini saqlab qolish imkonsiz bo`lib qoldi. Shunday qilib, miloddan avvalgi V asrda ham yozish osonroq bo`lgan, ham ilgari ishlatilgan ierogliflarning atigi o`n foizini o`z ichiga olgan yangi yozuv turi yaratildi. Bu yangi yozuv »**demotik**« (xalq yozuvi) deb atala boshlandi. Ierogliflar bilan solishtirganda belgilarning qiyshiq va nisbatan xunuk ko`rinishi uning ixchamligi bilan qoplanar edi. Ko`plab yozma yodgorliklar shu yozuvda saqlanib qolgan, biroq misrliklar uni ibodatxona devorlariga o`yib yozishga jur`at etmaganlar.

Arab xat turlari

Kufiy xati (الخط الكوفي)

Kufiy xati – toshga o`yib yozishga mo`ljallangan, salmoqli va mahobatli arab xatidir. U Qur`onning bizgacha yetib kelgan eng qadimiy qo`lyozmalarida uchraydi. Ushbu qo`lyozmalarda harflar ustidagi parhez (diakritik) belgilari ba`zan qizil rangda chizilgan, suralar orasidagi oltin naqshlar esa og`ir qora xat bilan ajoyib mutanosiblik hosil qilgan. Saljuqiylar davrida yanada ravonroq bo`lgan Nasx xati rivojlandi. Me`morchilik va bezak san`atida bu ikki uslub ko`pincha bir-biriga qarama-qarshi qo`yilgan holda (kontrast uchun) birgalikda ishlatilgan.

Nasx xati (خط النسخ)

«Ko`chirish» ma`nosini anglatuvchi Nasx xati X asrda ishlab chiqilgan va XVI asrda Turkiyada yuksak san`at darajasiga yetkazilgan. O`shandan buyon u Qur`on yozish uchun umumqabul qilingan xat turiga aylandi. Nasx o`qishga qulay va aniq bo`lgani uchun matbaa va bosmaxona ishlari uchun asosiy uslub sifatida tanlab olingan. Bu mayda xat bo`lib, chiziqlari ingichka va harf shakllari yumaloqdir.

Suls xati (خط الثلث)

Suls o`rta asrlar Islom dunyosida qo`lyozma alifboning asosiy uslubi bo`lgan. Suls (arabcha: «uchdan bir») har bir harfning uchdan bir qismi qiyalikka ega bo`lish

tamoyili asosida yoziladi. Bu yirik, nafis va ravon xat bo'lib, o'rta asrlarda masjidlar bezagida keng qo'llanilgan. U qadimgi Kufiy xatining ba'zi vazifalarini o'z zimmasiga olgan: sura sarlavhalari, diniy bitiklar, hukmdorlar unvonlari va epigrafik yozuvlarni bitishda ishlatilgan. Shuningdek, XIII asrdan boshlab Qur'onning ko'plab yirik nusxalari aynan shu xatda tayyorlangan.

Ta'liq / Nasta'liq / Forsiy xatlari (الفارسي/التعليق / خط الرقعة)

Ta'liq – X asrda Eronda ishlab chiqilgan ravon yozuv uslubidir. Uning ixtirochisi Farslik Hasan ibn Husayn Ali deb hisoblansa-da, Xoja Abdulmoli Buk unga ulkan o'zgartirishlar kiritgani sababli, ixtiro ko'pincha unga nisbat beriladi. Ta'liq harflariga xos bo'lgan yumaloq shakllar va bo'rttirilgan gorizontall chiziqlar asosan Riq'a xatidan olingan. Yozuv chizig'ining bezakdorligi va qiyaligi Ibn Muqlaning (940-yilda vafot etgan) Tavqe' xatiga borib taqaladi.

Fors tilining ehtiyojlarini qondirish uchun maxsus ishlab chiqilgan Ta'liq xati XIV asrgacha ham shohona, ham kundalik yozishmalarda keng qo'llanilgan, keyinchalik uning o'rnini Nasta'liq egallagan. Nasta'liq XV va XVI asrlarda fors xattotligining hukmron uslubi bo'lgan. Uning asoschisi Temuriylar davrining (1402–1502) eng mashhur xattoti tabrizlik Mir Ali bo'lgan. Nasta'liq – Nasx va Ta'liq uslublarining kombinatsiyasi bo'lib, cho'ziq gorizontall chiziqlari va bo'rttirilgan yumaloq shakllari bilan ajralib turadi. Unda harf belgilari erkin qo'yilgan, chiziqlar esa to'g'ri emas, balki oquvchan (ravon) edi. Nasta'liq ilk Safaviylar davri (XVI asr) miniatyura tasviriy san'atiga tez-tez kiritilgan va an'anaviy tarzda fors xatlarining eng nafisi hisoblanadi.

Riq'a xati (خط الرقعة)

Riq'a – kundalik yozuvning eng sodda uslubi bo'lib, juda tejamkor va yozishga oson. U ham turk, ham arab tillarida yozish uchun ommabopdir.

Devoniy xati (الخط الديواني)

Devoniy xati – ilk Usmonli turklar hukmronligi davrida (XVI asr – XVII asr boshi) ishlab chiqilgan ravon xattotlik uslubidir. U Husom Rumi tomonidan ixtiro qilingan va Muhtasham Sulaymon I (1520–1566) davrida o'zining cho'qqisiga chiqqan. Devoniy xati ham ma'lumot yetkazuvchi, ham bezakdor xat bo'lib, u harf ichidagi chiziqlarning murakkabligi va so'z ichida harflarning bir-biriga juda yaqin (zich) joylashishi bilan ajralib turadi.

XULOSA

Tadqiq etilgan ma'lumotlar asosida arab tili va uning tarixiy-lingvistik taraqqiyoti yuzasidan quyidagi ilmiy xulosalarga kelish mumkin:

birinchidan, arab tili zamonaviy tilshunoslikda makrotil sifatida tasniflanib, u o'z ichiga 27 dan ortiq individual tillar va mintaqaviy lahjalarni birlashtiradi. Bu tizimda o'zaro tushunarsiz bo'lgan dialektlarning (masalan, Mag'rib va Levant

lahjalari) mavjudligi tilning tarixiy evolyutsiya jarayonida turli substrat tillar (oromiy, kopt, barbar) ta'sirida o'ziga xos tarzda shakllanganini ko'rsatadi.

ikkinchidan, arab dunyosidagi diglossiya (ikki tillilik) hodisasi tilning barqarorligini ta'minlovchi asosiy omildir. Klassik arab tili (*fuṣḥā*) va uning zamonaviy standart shakli (MSA) barcha arab davlatlari uchun umumiy adabiy, diniy va rasmiy muloqot vositasi bo'lib xizmat qilsa, so'zlashuv lahjalari etnik va mintaqaviy o'zlikni ifodalovchi dinamik qatlam hisoblanadi. 2025-yil holatiga ko'ra, bu ikki shakl o'rtasidagi bog'liqlik OAV va ta'lim tizimi orqali yanada mustahkamlanib bormoqda.

uchinchidan, arab yozuvi va xattotlik san'ati (Kufiy, Nasx, Suls, Nasta'liq va boshqalar) nafaqat estetik qiymatga, balki muhim sotsiokultural funksiyaga ham ega. Har bir xat turi muayyan tarixiy davr va geografik hududning (Misr, Iroq, Eron, Turkiya) siyosiy-madaniy ehtiyojlariga mos ravishda rivojlangan. Ayniqsa, Nasta'liq va Ta'liq kabi uslublarning shakllanishi arab yozuvining fors va turkiy tillar tabiati bilan uyg'unlashuviga xizmat qilgan.

to'rtinchidan, arab tilining boshqa tillarga ta'siri global miqyosga ega. U uzoq asrlar davomida ilm-fan, falsafa va din tili sifatida Markaziy Osiyodan tortib Pireney yarim oroligacha bo'lgan hududlarda terminologik bazani shakllantirgan. Ingliz, ispan va o'zbek tillaridagi arabcha o'zlashmalar bu tilning madaniyatlararo ko'prik vazifasini bajarganini tasdiqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, arab tili qadimgi Misr va Somiy sivilizatsiyalari merosini o'zida saqlab qolgan holda, zamonaviy dunyoda ham o'zining strategik, lingvistik va madaniy nufuzini yo'qotmagan universal tizimdir. Uning lahjaviy rang-barangligi va yozuv an'analari insoniyat sivilizatsiyasi tarixini o'rganishda fundamental manba bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Ethnologue: Arabic Language Profile – Arab tilining makrotil sifatidagi tasnifi va lahjalar statistikasi bo'yicha asosiy manba.
<https://www.ethnologue.com/language/arb/>
2. Britannica: History and Structure of Arabic – Arab tilining somiy tillar tizimidagi o'rni va grammatik xususiyatlariga oid ilmiy maqola.
<https://www.britannica.com/topic/Arabic-language>
3. The Metropolitan Museum of Art: Arabic Calligraphy Styles – Arab xattotlik san'ati, xususan Kufiy, Suls va Nasta'liq xat turlari tarixi.
<https://www.metmuseum.org/essays/calligraphy-in-islamic-art>
4. Claremont Coptic Encyclopedia: The Coptic Language – Qadimgi Misr tili taraqqiyoti va qibtiy yozuvining shakllanishiga doir tadqiqotlar.

<https://ccdl.claremont.edu/digital/collection/cce/id/520/>

5. UNESCO: The Arabic Language and its Role in Culture – Arab tilining global madaniyat va ilm-fan rivojida tarixiy ahamiyati haqidagi rasmiy hisobot.

<https://www.unesco.org/en/articles/unesco-celebrates-heritage-arabic-language-and-highlights-its-role-shaping-new-knowledge>

6. Saliyeva, M.K; Abdupattakhov, J.M. (2020) Peculiarities of journalism in modern Arab countries. Zamonaviy arab mamlakatlari jurnalistikasining o‘ziga xos xususiyatlari. Forum of Uzbekistan translators – 2020. Collection of scientific articles. Recommended for publication by decision of the Council of the TSUOS. volume 4(26), Nov., 2020. 309-313 p. (in Uzbek)

7. Abdupattaxov, J.M. View of problems of recreating the izafet combination in Uzbek language (based on Arabic). Қаратқичли аниқловчи/аниқланмиш бирикмасининг ўзбек тилида тикланиш муаммолари (араб тили мисолида). Oriental Journal of Philology, Vol 05, Issue 03, 2025. ISSN: 2181-2802 5(03), May, 2025. <https://supportscience.uz/index.php/ojp/article/view/2058/1911>
DOI: <https://doi.org/10.37547/supsci-ojp-05-03-36> P.334-343

8. Abdupattakhov, J.M. (2024) Composition of diplomatic correspondence (example Arab Republic of Egypt (2021). Diplomatiك yozishmalarning tuzilishidagi xosliklar (Misr Arab Respublikasi misolida). The international scientific-practical conference on the topic “Foreign language in professional communication”. ISSN:2181-1784 4(25), Dec., 2024 UDK:801.82 200-208 p. (in Uzbek)
<https://doi.org/10.5281/zenodo.14413120>

9. Abdupattaxov, J.M. Simultaneous translation in the Arabic-Uzbek combination: problems and solutions. Arab-o‘zbek kombinatsiyasida sinxron tarjima: muammolar va echimlar // Sharq Mash’ali scientific journal. Volume 4, 2021. ISSN 2010-9709 53-57 p. (in Uzbek)

10. Abdupattaxov, J.M. (2021) Arabic language. Part One. Arab tili.1-qism. – Toshent: TSUOS. – Number of permission 237-392 (31), May, 2021 379 p. (in Uzbek)

11. Abdupattaxov, J.M. (2021) Linguistic issues in comments on "Alfiya". “Alfiya”ga oid sharhlarda tilshunoslik masalalari. Scientific electronic magazine "21st century: issues of science and education". #3, 2021. ISSN: 2181-9874 SJIF 2021: 6.23 1-9 p. (in Uzbek) retrieved from www.sharqjurnali.uz

12. Abdupattaxov, J.M. Phonetic and written system of the Arabic language. (2024). Arab tilining fonetik va yozuv tizimi. – Toshkent: TSUOS. – Number of permission 25-UM (03), Fev., 2024. 133 p. (in Uzbek).